

QADIMGI XORAZM QAL'ALARI

Aniyozov Jasur Xurmatovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Tarix fakulteti, "Manbaashunoslik va arxivshunoslik" kafedrası

70220303-Tarixshunoslik, manbaashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari

(mamlakatlar bo'yicha) mutaxassisligi II bosqich magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada qadimgi Xorazmda barpo etilgan himoya vazifasini bajaruvchi qal'alar barpo etilishi hamda ularning nomlanishi va tarixi haqida fikr yuritiladi.*

АННОТАЦИЯ: *В этой статье рассказывается о сооружении защитных крепостей, возведенных в Древнем Хорезме, а также об их названиях и истории.*

Abstract: *This article describes the construction of defensive fortresses erected in Ancient Khorezm, as well as their names and history.*

Kalit so'zlar: *yodgorliklar, obida, qadimgi, Qirqqizqal'a, Qo'rg'oshinqal'a, Jonbozqal'a, Ayaz qal'a.*

Yurtimiz boy madaniy merosga hamda yodgorliklarga boy hisoblanadi. Xususan, Xorazm vohasi buyuk moziyning yaqqol namunasidir desak yanglishmagan bo'lamiz.

Qizilqum cho'lining cheksiz qumlari orasida ko'plab sir va asrorlarga to'la Xorazm vohasi joylashgan. Arablar istilosi davri manbalarida Xorazm "Ming qal'a o'lkasi" deb ataladi. Bu hududda arxeologlar bir vaqtlar qudratli qal'alar va qirollik saroylari bo'lgan ko'plab qadimiy aholi punktlarini topdilar. Suvsiz dashtlarning bepoyon kengliklarida yuzlab qal'alar qad ko'tarib, ulkan butlar kabi Qadimgi Xorazm sirlarini o'zida saqlaydi. Bugungi kunda ham vayronalarning ulug'vorligi va ko'lami o'zining ulug'vorligi va qudrati bilan insoniyatni lol qoldiradi.

Xorazm so'zi (tarjima qilinganda "Quyosh mamlakati" degan ma'noni anglatadi) Doro I ning Behistun yozuvida uchraydi. Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto" da oliy xudo Axuramazda shunday deydi Xorazm xudojo'ylar tomonidan yaratilgan birinchi va eng yaxshi davlatlardan biri ekanligi aytiladi. Aynan shu yerda xorazmliklarning ahamiyati jihatidan Misr va Bobil bilan qiyoslanadigan va o'zidan bebaho meros qoldirgan noyob madaniyati vujudga kelgan.

Qadimgi Xorazm davlati mil.avv. IV asrdan milodiy III asrgacha eng qudratli davlatlardan biri bo'lgan. Beruniy ma'lumotiga ko'ra, shu davrda Xorazm hududida 300 dan ortiq shaharlar bo'lgan⁶. Ularning xarobalari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bu ma'lumotni arxeologik tadqiqotlar ham isbotlaydi. O'tgan asrning 70-

⁶ Беруний Абу Райхон, Қадимги ҳалқлардан қолган ёдгорликлар. –Т.: 1968. Б. 231.

yillar oxiriga kelib 300 dan ortiq yodgorliklar topilgan bo'lsa⁷, XX asrning 90-yillar oxirida ularning soni 400 ga yetgan⁸- Xiva, Xazorasp, Ko'hna-Uaz, Qandumqal'a, Guldursun, Akchaxon qal'a, Katta Oybuyirqal'a kabilar shular jumlasidandir. Kanallarning uzunligi 40-50 km va undan ham ortiq bo'lgan. Qal'alarning fortifikatsiyasi, ya'ni mudofaa tizimi nihoyatda mustahkam bo'lgan. Barcha qal'alarda nayzasimon shinaklari bo'lgan ikki yarusli o'q otadigan yo'laklar, davrvoza oldida labirint, mustahkam burjlari bo'lgan. Qadimgi Xorazm davlati chegaralari bo'ylab chegara qal'alari bunyod etilgan. O'ng qirg'oq Xorazmda Burli qal'a, Ayazqal'a, kichik Qirqqizqal'a, Qo'rg'oshinqal'a, Jonbosqal'a, chap qirg'oqda –Akcha gelin, Gaurqal'a, Kangaqirqal'a joylashgan. Har bir bunday qal'alar atrofida ochiq shakladgi manzilgozlar topilgan. Ularda orasida bir bino alohida ajralib turgan. Uning atrofi uzumzorlar va dalalar bilan o'ralgan. Bu shu hududning hokimining yashashgan joyi deya taxmin qilinadi. Bu esa, qishloq joylarida tabaqalanish jarayoni bo'lganligidan darak beradi. Qo'rg'oshinqal'adan ko'p miqdorda yirik xumlar va chuqurchalar topilgan. Bu uning o'sha hududning, qishloq jamoasining omborxonasi vazifasini o'tganligidan dalolat beradi.

Qadimgi Xorazm davlatining poytaxti masalasi ham bugungi kunga kelib yanada oydinlashtirildi. XX asrning 80-yil oxirlarigacha poytaxt shahar Tuproqqal'a shahri deb kelingan edi. Lekin 2000- yillarda Oqchaxonqal'ada olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qadimgi Xorazmning poytaxti Oqchaxonqal'a yodgorligi ekanligi isbotlandi. Mazkur yodgorlik o'zining qurilish uslubi, saroy bezaklari, topilmalari va shohlarning devoriy suratlari bilan alohida ajralib turadi⁹. 1982-1985-yillarda G.Xojaniyozov olib borgan qazishmalari natijasida Oqchaxonqal'a qadimgi Xorazm davlatining birinchi poytaxti bo'lishi mumkinligini aytadi. Oqchaxonqal'a qadimgi Xorazmning maydoni jihatdan Qalaliqir-1 dan keyingi eng yirik (56 gektar) shahri Oqchaxonqal'a shimol va sharqdan uzun devor bilan o'ralgan. Bu Xorazmning boshqa yodgorligida uchramaydi. Shahar ikki qismdan iborat bo'lgan: ichki shahar markazida Otashkada, hukmdorning qarorgohi va ibodatxona bo'lgan. U ham mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan.

Qadimgi sharq poytaxt shaharlarida (masalan, Persopol) kuzatiladigan qabul marosimlari uchun mo'ljallangan "yuz ustunli zal" bo'lgan. U yerdan shohona marosimlar va diniy e'tiqodlar bilan bog'liq ko'plab devoriy rasmlar ham topilgan. Bunda boshiga toj kiygan shoh suratlari ham topilgan. Shoh boshiga ilohiy qush-Humo qo'nib turgani Oqchaxonqal'a haqiqatdan ham qadimgi Xorazm davlatining poytaxti ekanligini ramziy belgisi deb izohlashimiz mumkin.

Tuproqqal'a ham o'z qurilish uslubiga ega. U to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan, qudratli mudofaa devoriga ega. Devor burchaklarida burjlar bor. U 17,5

⁷ Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Археология и этнография Средней Азии. – М.: Наука, 1979. С. 40.

⁸ Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории древнего Хорезма в древности // Приаралье в древности и средневековье. – М.: Наука, 1998. С. 31–32.

⁹ Ходжаниязов Г.Х., Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Макларен Б.К. Раскопки на Акшаханкале // Археологические исследования в Узбекистане 2000 г. – Самарканд, 2001. – С. 175

gektar maydonni (500x350) egallaydi. Yodgorlik XX asrning 40-50 yillarida S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Markaziy maydonida qasr va ibodatxonalar joylashgan.

To'prak-qal'a (Yer qal'asi) Sulton Uvays tog' tizmasidan bir necha kilometr janubda joylashgan. Bu atrofdagi qishloq xo'jaligi yerlaridan 20 metr balandlikda joylashgan ulkan xaroba hisoblanadi. Qadimiy kanal tizimi bu yerga Oxus daryosining bugungi kunda qurib qolgan tarmog'idan suv olib kelgan. Ishonish qiyin, ammo To'prak-qal'aning ko'plab binolari qurilish materiallarining sifatsizligiga qaramay, bugungi kungacha saqlanib qolgan. Quruvchilar katta xom g'isht, gil, mayda toshlar va daryo qumidan foydalanganlar. Ularning mehnati natijasida aholi barcha noqulay ob-havo sharoitlariga bardosh bera oladigan issiq va quruq uylarga ega bo'lishgan.

Qal'a Xorazm podsholarining qarorgohi bo'lib xizmat qilgan. U shimoldan janubga cho'zilgan to'rtburchak shaklida qurilgan va o'lchamlari 500x350 metrni tashkil qilgan. Devorlarning balandligi 14 metr bo'lgan. Inshoot kamonchilar uchun galereyalari bo'lgan to'g'ri devorlardan, qanotlari bo'ylab teng oraliqda joylashgan to'g'ri burchakli minoralardan va shimoli-sharqiy burchakdagi kattaroq minoradan iborat bo'lgan. Devorlarning ichida ikki qavatli mudofaa galereyalardan iborat bo'lgan. Pastki galereya askarlarning yashirin harakati va dam olishi uchun xizmat qilgan. Qo'shimcha to'siq sifatida shaharni har tomondan o'rab turgan va devorlardan 15 metr masofada joylashgan qal'a devorlari oldida xandaq qurilgan. Uning kengligi 16 metr va chuqurligi 3 metrni tashkil qilgan. Qal'aga yagona kirish eshigi janubiy devorning o'rtasida qurilgan.

Xorazmning eng mashhur qal'alaridan biri Ayaz qal'adir. Darhaqiqat, u Sulton Uvays tog' tizmasining sharqiy tomonidagi baland tepalik atrofida to'plangan uchta qal'adan iborat.

Birinchi qal'a tepalikning yuqori qismida joylashgan bo'lib, Qizilqum cho'li chetidagi mustahkam qo'rg'onlardan biri hisoblangan. U shimolda Sirdaryo deltasida yashagan ko'chmanchilar va skiflarning bosqinlaridan himoya vazifasini o'tagan. Qal'aning tepasidan g'arbga cho'zilgan atrofning hayratlanarli manzarasi aks etgan, u yerda siz chegara mudofaasi zanjirining boshqa bo'g'inlarini – Mali qal'asi va Katta Qirq-Qiz qal'ani ham ko'rishingiz mumkin.

Bu qal'a bilan bog'liq bir afsona bor. Qadimda Xorazm podshosi o'z davlatining shimoliy chegaralarini cho'l ko'chmanchilarining bosqinlaridan himoya qilish uchun qal'a qurishni buyurgan. Kim shunday qal'a qura olsa, go'zal qizini unga berishni e'lon qildi. Xorazm chegarasida yashovchi Ayaz ismli cho'pon qal'a qurishga kirishadi, lekin keyin shoh va'dasidan buzib, qizini boshqa odamga turmushga berganidan xabar topadi. Buni eshitgan cho'pon qal'a qurilishini darhol to'xtatadi. Qizig'i shundaki, arxeologik tadqiqotlar qal'aning aslida qurilishi tugallanmaganligini ko'rsatdi.

Ikkinchi qal'a g'arbiy tarafdagi tekislikdagi ochiq aholi punktiga tik o'tish yo'li bilan bog'langan kichik halqa shaklidagi inshootdir. Bu yerga janubiy-g'arbiy

tomondagi darvoza orqali yoki tik o'tish joyiga chiqish yoki shimol tarafdagi devorlarni aylanib o'tadigan yo'l bo'ylab kirish mumkin. Qal'a o'rta asrlarga tegishli. U Afrigiylar davrida (taxminan milodiy 7-asr oxiri, 8-asr boshlarida) barpo etilgan bo'lishi mumkin. Devorlari siqilgan loy g'ishtdan qurilgan va loy va shag'al aralashmasi asosida qurilgan, yuqori qismi esa devorlarning bir qismi bo'shliqlar bilan jangovar bilan himoyalangan. Ichki tuzilish yaxshi saqlanib qolgan.

Uchinchi qal'a birinchi qal'a ostidagi ochiq tekislikda joylashgan parallelogramm shaklidagi mustahkamlangan inshoot bo'lgan. Uning butun perimetri bo'ylab to'rtburchaklar minoralar bilan himoyalangan qo'sh devor va g'arbiy devorning o'rta qismida murakkab darvoza bor edi. Qal'a taxminan 5 gektar maydonni egallagan. Tashqi devorlari eramizning 1-2-asrlarida qurilgan bo'lsa, qal'aning shimoliy-sharqiy burchagidagi monumental bino bundan ham avvalroq – taxminan miloddan avvalgi 5-4-asrlarda qurilgan deya taxmin qilinadi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Xorazm vohasi o'zining muhtasham tarixiy qal'lari, boy qadimiy madaniy inshootlari bilan butun dunyoga mashhur bo'lgan. Bugungi kunda ularning arxeologik qoldiqlari haligacha saqlanib qolganligi esa insonni hayratga solidi. Bundan xulosa qilish mumkinki, ko'hna obidalarning savlati hamon o'z qudratini yo'qotmagan va ularni asrab avaylash birinchi galda biz yoshlarning qo'lidadir. Zero ular buyuk tariximizning jonli dalilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Sotliqov, O. Abdullayev. Qomusiy ilm sohibi. “ Ilm sarchashmalari” jurnali 2007 y.
2. S. Tolstov. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. – Toshkent 1964.
3. Ходжаниязов Г.Х., Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Макларен Б.К. Раскопки на Акшаханкале // Археологические исследования в Узбекистане 2000 г. – Самарканд, 2001. С. 175
4. Беруний Абу Райхон, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. –Т.: 1968. Б. 231.